

УДК37.09

DOI: https://doi.org/10.59694/ped_sciences.2025.16.054-060

РАДУЛ Ольга Сергіївна –

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри дошкільної та початкової освіти
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0627-1541>

e-mail: olga.s.radul@gmail.com

ЗМІСТ І МЕТОДИ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ ПО ФОРМУВАННЮ У ДІТЕЙ І МОЛОДІ ПОЗИТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЗІ СВІТОМ ПРИРОДИ

РАДУЛ Ольга Сергіївна. ЗМІСТ І МЕТОДИ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ ПО ФОРМУВАННЮ У ДІТЕЙ І МОЛОДІ ПОЗИТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЗІ СВІТОМ ПРИРОДИ

У статті висвітлено деякі народно-педагогічні шляхи і засоби, що сприяли формуванню у дітей і молоді позитивної взаємодії з рослинним світом, що ґрунтувалися на світоглядних уявленнях наших пращурів про ліси, гаї, окремі дерева, їх значення в різноманітній життєдіяльності людей, які, зародившись у часи первісності, пройшли довгий шлях та частково збереглися і в XIX та на початку XX століття та представлені в етнографічних, фольклорних збірках, предметах і пам'ятках традиційної побутової культури, у працях з громадянської історії та історії релігії.

Ключові слова: виховання, народна педагогіка, довкілля, позитивна взаємодія, світоглядні уявлення, екологічне виховання, фольклор, обрядові дії.

RADUL Olha Serhiyivna. CONTENT AND METHODS OF FOLK PEDAGOGY IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN AND YOUTH POSITIVE INTERACTION WITH THE NATURE

Environmental protection is one of the most important problems of the modern world. Understanding the importance of preserving and multiplying the «green lungs» of the planet, and that of our country in particular, is the task of environmental education and environmental awareness of children and young people. To achieve this, educators, teachers, parents and the public must have a variety of knowledge and skills, both modern and time-tested. These include among others the knowledge of folk pedagogical experience in forming positive interaction with the nature.

The article provides the analysis of some folk pedagogical methods and means that contributed to the formation of positive interaction between children and the plant world, which was based on our ancestors' worldview on forests, groves, individual trees, their significance in various aspects of human life, which originated in the ancient times, have come a long way and were partially preserved in the 19th and early 20th centuries and are represented in ethnographic and folklore collections, objects and monuments of traditional everyday culture, and works on civil history and the history of religion.

The article highlights the ideas about the plant world (forests, trees) and the corresponding attitude towards it formed on the basis of pagan beliefs, which were embodied in various ways in the life of children and adults and yielded positive results in education. It has been proven that the main worldview ideas were the ideas of the spiritualization of vegetation, the idea of reincarnation, the concept of the world tree, and the main methods of education were ritual actions, remnants of tree taboo, folk omens, children's games, various genres of folklore (spells, fairy tales, proverbs, riddles, chants), and verbal prohibitions.

Knowledge of folk pedagogical experience can come in handy for modern teachers, educators, and environmental specialists in diversifying the content and methods of children and young people upbringing, including in the field of ecology.

Keywords: upbringing, folk pedagogy, natural environment, positive interaction, world outlook, environmental education, folklore, ritual actions.

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Сучасні дослідження мало спрямовані на вивчення народно-педагогічного досвіду, хоча проблеми національного виховання, як ніколи, актуальні. Однією з важливих проблем сучасного світу загалом є збереження довкілля. Розуміння важливості збереження та примноження «зелених легень» планети, зокрема й нашої країни, є завданням екологічного виховання, екологічної освіти дітей і молоді. У їх реалізації вихователі, вчителі та й громадськість і батьки дітей повинні мати різноманітні знання і вміння, як сучасні, так і перевірені часом. До них ми відносимо і знання народно-педагогічного досвіду у формуванні позитивної взаємодії з навколишнім природним світом, бережного ставлення до довкілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поштовхом для відновлення інтересу до досвіду народного виховання стала праця М. Стельмаховича (Народна педагогіка, (1985). Окремі розділи, що стосуються виховання у дітей позитивної взаємодії зі світом природи, містяться у монографіях Т. Дяченко (Формування картини світу у дітей східних слов'ян (VI–XIII ст.), 2002), О. Радул (Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян (VI–XIII ст.), 2013). Окремі аспекти окресленої проблеми знаходимо у народно-педагогічних дослідженнях Є. Сявавко (Українська етнопедagogіка в її історичному розвитку, 1974, Українська етнопедagogіка: навч.-метод. посібник, 2002), Т. Окольнічої (Східнослов'янська педагогіка в етнографічних джерелах XIX – першої чверті XX століття, 2018) та народознавчих працях Г. Лозко (1995), О. Ковальчук (1992).

Мета статті полягає у висвітленні деяких народно-педагогічних шляхів і засобів, що сприяли формуванню у дітей позитивної взаємодії з рослинним світом, що ґрунтувалися на світоглядних уявленнях наших пращурів про ліси, гаї, окремі дерева, їх значення в різноманітній життєдіяльності людей, які, зародившись у часи первісності, пройшли довгий шлях та частково збереглися і в XIX та й на початку XX століття та представлені в етнографічних, фольклорних збірках, предметах і пам'ятках традиційної побутової культури, у працях з громадянської історії та історії релігії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційна педагогіка нашого народу формувалася упродовж тривалого часу. Її підґрунтям у формуванні у дітей позитивної

взаємодії зі світом природи, зокрема рослинним, була язичницька релігія, згідно якої людина є частиною природи, а не її володарем. Залишки язичництва у світогляді людей існували тривалий час, незважаючи на прийняття Руссю християнства. Це явище пояснювали зарубіжні й вітчизняні дослідники Ф. Шварц, О. Потебня, О. Фамінцин та інші ще у XIX – початку XX ст. [12, с. 94], які наголошували, що християнство принесло тільки віру в єдиного Бога і Христа та нескладне богослужіння, однак воно взагалі вилучало природу, не давало пояснення багатьом чудесним явищам природи, які міг пояснити язичник. Та й сама церква сприяла збереженню давніх вірувань: християнські свята співпали з язичницькими; нові храми будувалися на місцях повалених ідолів або священних дерев, що сприяло звичному відвідуванню цих місць; язичницькі гори і джерела набували імен християнських святих тощо. Саме тому християнство тільки дещо обмежило, але не змогло повністю ліквідувати ту частину язичництва, що була звернена до природи, від якої залежало існування наших предків. Ця єдність людського існування з живою і неживою природою була своєрідною виховною школою, стала основою для формування народно-педагогічних уявлень.

Важливою частиною народної педагогіки було шанування дерев, лісів, гаїв, яке започатковане з глибокої давнини та пов'язане з уявленнями людей про навколишній світ. Так, давня людина дивилася на предмети рослинного царства як на живі, які здатні до самостійної діяльності особистості. Формуванню такої думки сприяли такі ознаки дерева, як його ріст і швидкий розвиток весною, стан восени і взимку. Люди вважали, що дерева мають своє тіло і органи чуття, кора є їх шкірою, а зелене листя – одягом, шум листя – мовою. Поранені, вони плачуть, страждають, стікають кров'ю. Наші пращури вважали дерево житлом духа, а ліс – місцем проживання багатьох істот, тісно пов'язаних із природою дерева, добрими і злими силами [5; 7; 12]. Духи дерева могли певною мірою впливати на людину – шкодити чи сприяти їй у полюванні, заводити її у халчі, обманюючи її зір і слух. Тому дерево посідало значне місце у багатьох давніх релігійних обрядах, у яких брали участь усі мешканці поселення, зокрема й діти, і мало важливе значення у віруваннях, прикметах, фольклорі. Багато з цих обрядів та обрядових дій існувало й у XIX ст., що зафіксовано етнографами, фольклористами.

Особливе ставлення до природного світу пов'язане також із такими світоглядними уявленнями наших пращурів, як перевтілення. М. Костомаров [8] акцентує увагу на вірі у те, що душа покійника і навіть жива людина може перейти в дерево, кущі, трави або ж у різні тварини, птахи та неживі речі. Ці погляди своїм корінням сягають найвіддаленіших часів і притаманні всім народам світу. Залишки такої старовини збереглися у народних піснях. Так, у пісні сестра, яка не послухалася брата і впала з кладки в річку й потонула, промовляє до нього: «Не рубай, братіку, білої березоньки! Не коси, братіку, шовкової трави Не зривай, братіку, чорного терну! Білая березонька – то я, молоденька, Шовковая трава – то моя руса коса, Чорний терен – то мої карі очі» [6, с. 149].

Найбільше наші попередники поклонялися старим деревам, особливо дубам, березам, липам [5; 13, с. 208–213; 12].

Особливо шанувався дуб, який уважався прообразом світового дерева, яке уособлювало організований космос, що протиставлявся хаосу та поєднував Всесвіт і людину, що підтверджено дослідниками XIX–XX ст. М. Максимовичем [9], М. Костомаровим [8], Б. Рибаківим [13] та ін. та відображено в різних жанрах фольклору: казках, загадках, замовляннях, колядках тощо, які були й засобом виховання дітей і підлітків. Так, у народній пам'яті зберігся переказ про дуби, які існували ще до створення світу. Зокрема, в карпатській колядці співається, що коли не було ні землі, ні неба, а тільки синє море (повітряний океан), то серед цього моря стояло два дуби, а на дубах сиділо два голуби: голуби спустилися на дно моря, дістали піску й каменю, з яких і утворилася земля, небо й небесні світила. В одній із загадок йдеться про те, що сонце «сидить» на дубі-«стародубі», тобто дуб з'єднує землю з небесами. Це ж засвідчено, зокрема, і в деяких давніх народних казках, в яких йдеться про дуб, що виріс до самого неба, по якому лізе герой і так потрапляє на небо [1, с. 214–215].

Як світове дерево дуб зафіксований і в інших жанрах фольклору, зокрема в календарно-обрядових та весільних піснях. Так, в одній із них зображений дуб з триярусною структурою і тваринами, пов'язаними з кожним ярусом: «Як далеко в полі чистому Сирий дуб стояв корехів'ястий, У того сирого дуба три угіддя є, Три угіддя є, та й три великі: В окоренці дуба стояв добрий кінь, Посередині дуба – бджоли ярії, Бджоли ярії, соти медовії, На вершечку дуба – ясен сокіл сидів...» [6, с. 53]. В іншій колядці дуб

зображено посеред двору і з ним пов'язані небесні світила: «Ой летять, летять два голубоньки, Ой, несуть два жолудоньки. Один голубок кинув жолудок, Тай кинув його посеред двора, Посеред двора славного Петра, Виростав дубок, тонок і висок, З-під того дубка ізійшла зорка, А з-під зорочки зійшли зіроньки...» [6, с. 61].

Біля священних дубів у давні часи здійснювалися релігійні відправи. Про поклоніння слов'янами дубу стверджують письмові та археологічні пам'ятки часів Київської Русі. Так, це засвідчує візантійський імператор Костянтин Багрянородний, що жив у X ст., описуючи складний шлях руських купців через дніпровські пороги з Києва до Константинополя: зупинившись на Хортиці, вони здійснювали жертвоприношення величезному дубу [10, с. 18].

Відомий дослідник слов'янського язичництва Б. Рибаків акцентує на тому, що навіть у XVIII–XIX ст. дуб і дубрави посідали перше місце в обрядовості, а середньовічні книжники часто у своїх перекладах словом «дуб» позначали не тільки дуб як ботанічний вид, а й будь-які інші дерева взагалі. Так само «ліс» (сукупність дерев) називали часто словом «дубрава» (діброва) [13, с. 210].

Вірогідно, у давні часи у наших пращурів існував і культ берези, який також використовувався народною педагогікою у вихованні дітей.

У календарно-обрядовому циклі перше шанування берези відбувалося 20 березня (за ст. ст.). Однак найбільше шанувалася береза у русальний тиждень – час переходу весни в літо, буяння зелені, на семик. У цей час основна частина народних обрядів відбувалася в лісі й призначалася для пожертв березі: процесія молодих дівчат із живою берізкою та різними стравами (яйцями, піріжками тощо) йшла в ліс і співала пісні на честь берези. Про те, що їжа призначена не дубам чи кленам, а саме березам йдеться в одній із пісень цього циклу, що виконувалася дівчатами [12, с. 101].

За записами М. Максимовича, в українських селах першої половини XIX ст., в останній день Зелених Свят (тобто в клечальну суботу) представницю весни – білу березу – хлопці та дівчата рубали і ставили на вітання літу, що настає [9].

Дослідники народних обрядів слов'ян акцентують увагу на зв'язку обряду носіння берези з магією родючості. Згідно з народними уявленнями, залишена в житі береза буде охороняти поле від граду, заморозків, черв'яків тощо. Обряд потоплення берізки

був заклинанням на дощ. Зрошена, занурена у воду зелень повинна була забезпечити рослинності потрібну вологу на весь період її росту [12]. Усі ці уявлення про магічні властивості берези передавалися від старших дітям, а із зростанням вони долучалися й до обрядових дій.

У священних гаях під час зелених свят (Троїцького або, за давньою назвою, русального тижня) ще й у XIX ст. молоді дівчата водили кола-хороводи, співали пісні із приспівом «Ой, Лелі Ладо!», надівали вінки з листя берези.

Дорослі й діти священні дерева під час свят прикрашали спеціальними рушниками, стрічками тощо. Із давніх часів існував звичай вішати на посвячених деревах, зокрема на дубах, рушники і моток ниток, як своєрідний подарунок русалкам на сорочки [12, с. 101–102]. Збереження цього звичаю у слов'янських народів у середині XIX ст. засвідчує М. Костомаров [8, с. 228]: дорослі разом із дітьми ходили в традиційні дні до лісу й носили вишиті рушники. Інколи це були обрядові рушники, які спеціально ткалися жінками і молодими дівчатами таємно за добу чи за світовий день (звідси назва «обыденный») проти мору, або ж, наприклад, для закликання дощу чи навпаки – сухої погоди. Після проведеного ритуалу всі знаряддя праці спалювалися, щоб ніхто до них навіть не торкався [4].

Народні обряди, в яких брали участь і діти, пов'язані з такими рушниками, збереглися в Україні у XIX – початку XX ст., що, зокрема підтверджує одна з українських весільних пісень, записаних З. Доленга-Ходаковським: в ній описується коровай, на якому дерева прикрашені рушниками: «Ладо, моє Ладо моє, що є на тім короваї?.. Єсть на нім вишні і черешні, Єсть на нім білії обруси» [6, с. 225]. М. Сумцов зауважував, що на дерева могли прикріпляти й хліб, як своєрідну жертву, або ж обмазували їх тістом [12, с. 102].

Із давніми культами дерев пов'язані і залишки їх тотемної табуації, які відомі у віруваннях різних народів світу й зафіксовані етнографами. З часів первісності заборонялося зрубувати великі дерева. Однак із розвитком людства, виробництва господарські потреби людей у свіжих великих стовбурах зростали. Суперечності між цими потребами й заборонами на зрубання дерев, на думку видатного етнографа першої половини XX ст. Д. Зеленина [12], стали основним поштовхом для подальшого розвитку культу дерев. На давній стадії тоте-

мізму між родовою групою людей і породою рослин укладався своєрідний «союз», угода.

Залишки цієї фази тотемізму виявилися в обрядах, у яких важливим моментом був ритуальний дозвіл на тимчасове припинення зазначених заборон та пов'язаних із щорічно повторюваним укладанням своєрідного тотемного союзу людей із певним видом дерев. Пережитки цих уявлень численні, зокрема, вони притаманні й нашим предкам ще й у XIX ст., що зафіксовано етнографічними матеріалами. Так, згідно записів М. Максимовича, українці вважали і передавали ці знання наступним поколінням, що в четвер на Троїцькому (Русальному) тижні, у так званий Сухий четвер, не можна ні дерева рубати, ні трави косити, ні зілля рвати, ані грядок полоти, щоб не поворушити й кореня городньої зелені, бо кожна травинка й кожне дерево, якщо торкнутися цього дня, усихають.

Такі дії в традиційній побутовій культурі народу були конкретними формами виховання. Тобто, у народних уявленнях ще й у XIX ст. існували елементи табуації рослин, які мали вплив на виховання дітей, регулювали їхню поведінку у стосунках із рослинним світом. Своєрідними народно-педагогічними регуляторами поведінки дітей були й так звані «запуки» – спеціальні словесні заборони, які спрямовувалися на збереження рослин від безцільного пошкодження. Наприклад, заборони на рубку липи: той, хто зрубає липу, той обов'язково заблукає у лісі; не рубай горобину – буде гріх [12, с. 128–129].

Згідно язичницьких вірувань, які частково збереглися і в XIX ст., наші пращури обожнювали й окремі гаї, що вважали священними, бо знаходилися на особливих давніх культових місцях. У них не дозволялося ловити птахів, тварин, рубати дерева. І такі заборони передавалися із покоління в покоління, а їх порушників очікувало суворе покарання.

Із шануванням дерев пов'язується й жертвопринесення під час будівлі житла, бо для його будівництва використовувалося переважно дерево. Зазвичай це були кінь, півень, курка. Відгомонами цих обрядів у XIX ст. було те, що, наприклад, перед переселенням у нове житло переночувати в ньому спочатку пускали півня, або кішку, бажано чорних [5].

Шанування народом лісів, дерев, думка про те, що вони є живими істотами зумовило й уважне спостереження за ними, їх ростом, змінами. Звичайно, спостереження за ними

зумовлене насамперед залежністю життя людей, їх добробуту від природи. Людина прагнула зрозуміти взаємний зв'язок між ними, зокрема стану (стадіями розвитку) дерев, рослин і змінами в природі, або ж погоди. Відповідно, упродовж століть сформувалися народні прикмети. Такі прикмети сучасні дослідники називають фенологічними. Вони базуються на спостереженнях за рослинами, які щорічно в один і той же час починають нову стадію розвитку, що відчують підвищений вміст вологи чи зміну атмосферного тиску і, відповідно, перед зміною погоди виділяють сік, нектар, змінюють позицію листя чи пелюстки, тобто реагують на перемини погоди або зміни у природі. Розвиток рослин і всі фази їх існування повністю залежать від погодних умов – тепла, вологості, сонячного освітлення тощо, тому рослини постійно відчують вплив цих умов і змін, що в них відбуваються, а тому чутливий рослинний організм вважався своєрідним барометром.

На підставі різних етнографічних праць XIX – початку XX століття наведемо деякі зразки погодних народних афоризмів, які пов'язані безпосередньо з деревами та засвоювалися дітьми у процесі життєдіяльності: з берези рясний сік – на дощове літо; влітку на деревах жовтий лист – рання осінь; передчасний листопад провіщує ранню зиму; рясний урожай горобини – до мокрої осені, до морозів взимку; якщо весною береза перед вільхою листя розпусне, то літо буде сухим, якщо спочатку вільха – мокрим; якщо восени листя берези почне жовтіти з верхівки, то майбутня весна буде ранньою, а якщо знизу – то пізньою; поки листя з вишні не обпало, скільки б снігу не випало, зима не прийде, відлига його зжене, дуб зеленіє раніше ясеня – на сухе літо та ін. [12, с. 256].

Відомі й народні прикмети, пов'язані зі спостереженнями за деревами, і на найближчі дні або очікувані зміни погоди, наприклад: дубрава взимку почорніла – до відлиги чи бурі, зашуміла дібровонька – на непогодоньку; взимку в левадах верби шумлять – до завірюхи та ін. [11, с. 375].

Із давніх часів дітей учили спостерігати і визначати певні зв'язки між майбутнім урожаєм, часом різних землеробських робіт і особливостями росту шанованих слов'янами дерев – дубом і березою. Ці спостереження зумовили виникнення, зокрема, таких спостережень: коли розвернувся дубовий листок, значить земля набула повної сили і скоро буде новий урожай; якщо дуб рясніє жолудями, то буде гарний урожай і тепла

зима; коли зацвіте дуб, починають сіяти горох; березовий листок став великим – земля показує час, коли треба зорювати землю; лист повний так і сіяти; час орати, коли ліс одягається, овес сій, коли береза почне розпускатися та ін. [12, с. 257].

Уявлення про дерева як живі істоти використовувалося нашими пращурами і в магічних діях, зокрема у боротьбі з дитячими хворобами. Під впливом язичницьких вірувань вважалося, що можна було передати хворобу дитини землі, тваринам, а також деревам. При цьому знову ж таки використовувалися найбільш шановані дерева – дуб і береза, які, на думку людей, мали ще й певну лікувальну силу. Наприклад, для перенесення хвороби на дерево обирали молоде сильне дерево, яке росло у лісі. В середині його стовбура робили повздож розріз і через цю щілину, розширивши її, протягували хвору дитину: для хлопчика обирали дуб, а для дівчинки – березу або осіку. Використовували дупла ще живих дерев, які вже прогнили або підгоріли [12, с. 158]. Хвору грижею дитину батько і мати несли в ліс до двох дубків, що росли поряд, і тричі передавали дитя один одному між деревами [2, с. 110]. М. Максимович повідомляє, що українці в останній четвер травня у хворі дитини зрізали трохи нігтів і волосся та забивали їх у сирий дуб [9, с. 63]. Хворі на пропасницю йшли в ліс, знаходили осіку, кланялися їй і просили переїняти хворобу на себе, натомість повернути їм здоров'я.

Відгомони шанування дерев збереглися в дитячих іграх, зокрема «тополя», «кущ» тощо [12, с. 101]. Залишки культу дуба відтворено в грі української молоді першої половини XIX ст., яку описує М. Максимович: парубки у клечальну суботу ставили обрядового дуба – довгу жердину з прикріпленням у горі колесом, яке прикрашали травою з квітами, подекуди ставили навкруги і березове клечання. У деяких місцевостях, наприклад, у с. Рогозі (між Києвом і Переяславом) ця жердина з колесом називалася сухим дубом і до нього, прикрашаючи зеленню та квітами, приспівували: «Розвивайся, сухий дубе, Бо на тебе мороз буде! – Я морозу не боюся, Прийде весна – розів'юся!» [9, с. 67]. На думку М. Максимовича, цей «сухий дуб», наряджений у зелень і квіти, серед березового клечання, ймовірно, символізував літо, яке зароджувалося в кінці весни. У цьому обряді дуб символізував Перунове дерево-хмару: зима, забираючи дощі, висушує його благодатні соки, і він як і інші дерева ціпеніє від морозу; з весною ж воно оживає і починає

цвісти блискавками – «перуновим цвітом». Колесо – як своєрідна втулка, в якій бог-громовик обертає свою палицю, щоб запалити живе полум'я грози [1, с. 217].

Ймовірно, у більш ранні часи сухий дуб пов'язувався з троїським четвергом, який на Україні називали Сухим четвергом (нагадаймо, що четвер уважався днем Перуна, а дуб – деревом Перуна) і в цей день відзначали Русалчин Великдень.

Різні дерева широко представлені у фольклорі, особливістю якого є його дидактична спрямованість: загадки, заклички, замовляння, казки наділялися певними функціями, мали своєрідні завдання, призначення.

Одним із найдавніших видів фольклору є замовляння, за допомогою яких можна було, наприклад, зцілити людину або ж наслати на неї хворобу, позбавити від небезпеки або занапастити. Широко використовували замовляння у догляді за дітьми. Намагаючись подолати дитячі хвороби, батьки зверталися за допомогою до сил природи, зокрема й до шанованих слов'янами дерев, наприклад: «Дубе, Дубе! Ти чорний: у тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки. Тобі, дуб і березо, шуміть та густі, а рожденному, хрещенному рабу Божому Івану спать та рости!»; «за морем два дуба: давайте побратаємось, давайте посватаємся: у мене син, а у вас дочка, – нате вашій дочці крикливиці, а моєму народженому сину Івану дайте сонливиці!...». Багато замовлянь починалися зі слів: Добрий день, дубочки – голубочки...». На давність замовлянь указує початок багатьох із замовлянь, в яких також згадується дуб: «На мори, на окіяни, острови на Буяни стояв золотий мист, а на мосту золотий дуб, а на дуби золоте кресло...» [14, с. 101–104].

У народних казках помічником героя часто є багатирі-велетні із специфічними іменами Дубиня, Вернидуб. Також ліс допомагав герою заховатися від переслідувачів. Водночас, часто для того, щоб дерева стали помічниками героя, треба було виконати певну справу – чимось допомогти, віддячити дереву, наприклад, зібрати плоди, бо гілля похилилося до землі й може зламатися (як в українських казках про Івасика-Телесика, «Гусі-лебеді» та ін.) тощо.

У дитячих закличках – зверненнях до дощу (щоб він пішов або припинився), записаних у XIX ст., також часто фігурує дуб (дерево бога Перуна – бога грому і блискавки). Так, М. Максимович наводить зразок дитячої заклички, яка співалася протягом усього літа у дощову погоду: «Дощику,

дощику! Зварю тобі борщику В новенькому горщику, Поставлю на дубочку, Дубочок схилився, А дощик линувся – Цебром, ведром, дійничкою, Над нашою папничкою...» [9, с. 33].

В іншому варіанті заклички, записаній в середині XIX ст. на Чернігівщині, діти промовляли так: «Не йди не йди, дощику. Дам тобі борщику. У глинянім горщику. Поставлю на дуба. Дуб повалився. Горщик розбився...» [3, с. 43]. У цих закличках відчутні мотиви ритуальної їжі, яка подавалася у горщику, який у давні часи розбивався, бо вважався недоторканим для людей, оскільки віддавався богам. Вірогідно, у даному випадку – швидше всього Перуну.

Чимало назв дерев використано у прислів'ях. Ототожнення життя дерева з людським породило багато переносних значень. У багатьох прислів'ях використано конкретні назви дерев для характеристики різних якостей людей, вікових особливостей, наприклад: «На лежачу березу кози скачуть», «Великий дуб та порошок напханий», «Гни деревину, доки молода», «Старе дерево тріщить, молоде летить». За назвами дерев закріпилися й постійні ознаки, що переносяться на людей: «Дуб ламається, а лозина нагинається», «Міцний як дуб», «За одним разом дуба не зрубаєш» та ін. [11, с. 26–27].

Різні дерева фігурують й у загадках, наприклад: «Дуб-дуб довговік, на ньому 12 гілок, на кожній гілці по четверо гнізд, а в кожному гнізді по семеро яєць, і в кожному яйцю ім'я є» (рік) [3, с. 292].

У декоративно-прикладному мистецтві частим є мотив дерева життя. Воно зображувалося на стінах будинків, предметах побуту, прикрасах, маючи оберігальне значення.

Висновки та перспективи подальших розвідок напряму. Аналіз змісту і методів народної педагогіки по формуванню у дітей позитивної взаємодії зі світом природи, здійснений на основі етнографічних, фольклорних пам'яток, предметів традиційної побутової культури, праць з громадянської історії та історії релігії, засвідчив, що український народ має чималий дієвий досвід у цьому плані. Світоглядні ідеї про навколишній світ та відповідне ставлення до нього різними шляхами втілювалися у процесі життєдіяльності дітей і дорослих і давали позитивні результати, знання яких буде у нагоді сучасним вчителям, вихователям, батькам в урізноманітненні змісту і засобів виховання. У даній статті ми

зупинилися лише тих поглядах і діях, в яких використовувалися лише окремі види рослинності, відповідно, подальші розвідки у цьому напрямі фактично не мають меж. Доцільним є також створення методичних рекомендацій з використання народно-педагогічного для вихователів і вчителів.

Перспективи подальших наукових досліджень зумовлюють розробку та обґрунтування деяких народно-педагогічних шляхів і засобів, що сприяли формуванню у дітей позитивної взаємодії з рослинним світом.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Афанасьев А. Н. *Древо жизни: Избранные статьи*. Современник, 1982. 464 с.
2. Болтарович З. Є. *Народна медицина українців*. Київ: Наукова думка, 1990. 231 с.
3. Довженко Г. В. *Український дитячий фольклор (віршовані жанри)*. Київ: Наукова думка, 1981. 172 с.
4. Зеленин Д. К. «Обыденные» полотенца и «обыденные» храмы. *Живая Старина*. 1911. Вып.1. С.1–20.
5. Зеленин Д. К. Топемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. *Труды института антропологии, археологии и этнографии*. Т. XV. Вып. 2. 1937. 78 с.
6. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упор., передмова та переклади Михайла Москаленка. Київ: Дніпро, 1988. 294 с.
7. Килимник С. *Український рік у народних звичаях в історичному висвітленні: У 3 кн., 6 т.* Київ: АТ «Обереги», 1994. Кн. 1. Т.1–2. 400 с.
8. Костомаров М. І. *Славянская мифология. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства*. Київ: Либідь, 1994. С. 201–256.
9. Максимович М. *Дні та місяці українського селянина*. Київ: Обереги, 2002. 189 с.
10. Моця О. П., Ричка В. М. *Київська Русь: від язичництва до християнства*. (Навч. посібник). Київ: «Глобус», 1996. 224 с.
11. Прислів'я та приказки: природа. Господарська діяльність людини / упор. М. М. Пазяк. Київ: Наукова думка, 1989. 480 с.
12. Радул О. С. *Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян (VI–XIII ст.)*. Кіровоград, 2013. 448 с.
13. Рыбаков Б. А. *Язычество Древней Руси*. Наука, 1988. 784 с.
14. *Українські замовляння* / упор. М. Н. Москаленко. Київ: Дніпро, 1993. 309 с.

REFERENCES

1. Afanasiev, A. N. (1982). *Drevo zhizni: Izbrannyye stat'i*. [Tree of Life: Selected Articles].
2. Boltarovych, Z. Ye. (1990). *Narodna medytsyna ukrainsiv*. [Ukrainians' Folk Medicine]. Kyiv.

3. Dovzhenok, H. V. (1981). *Ukrainskyi dytiachyi folklor (virshovani zhanry)*. [Ukrainian Children Folklore (Poetry Genre)]. Kyiv.
4. Zelenin, D. K. (1911). «Obydennyie» polotentsa i «obydennyie» khramy. ['Ordinary' towels and 'ordinary' temples].
5. Zelenin, D. K. (1937). *Totemy-derevia v skazaniakh i obriadakh yevropeiskikh narodov*. [Totem Trees in Tales and Rituals of the European Nations].
6. Zolotoslov. (1988). *Poetychnyi kosmos Davnoi Rusi*. [Zolotoslov. Poetic Cosmos of Ancient Rus']. Kyiv.
7. Kylymnyk, S. (1994). *Ukrainskyi rik u narodnykh zvychaiakh v istorychnomu vysvitleni*. [Ukrainian Year in Folk Customs In Historical Perspective: in 3 Books]. Kyiv.
8. Kostomarov, M. I. (1994). *Slavianskaia myfolohiya*. [Slavic Mythology]. Kyiv.
9. Maksymovych, M. (2002). *Dni ta misiatsi ukrainskoho selianyna*. [Ukrainian Farmer's Days and Months]. Kyiv.
10. Motsia, O. P., Rychka, V. M. (1996). *Kyivska Rus: vid yazychnytstva do khrystyianstva*. [Kyiv Rus' from Paganism to Christianity]. Kyiv.
11. *Prysliv'ia ta prykazky: pryroda. Hospodarska diialnist liudyny*. (1989). [Proverbs and Sayings: Nature. Economic Activity]. Kyiv.
12. Radul, O. S. (2013). *Vykhovannia ditei v protsesi zhyttiediialnosti davnikh skhidnykh slov'ian (VI–XIII st.)*. [Children Upbringing through Vital Activity among Ancient Eastern Slavs (6–13th centuries)]. Kirovohrad.
13. Rybakov, B. A. (1988). *Yazychestvo Drevnei Rusi*. [Ancient Rus' Paganism].
14. *Ukrainski zamovliannia*. (1993). [Ukrainian Charms]. Kyiv.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

РАДУЛ Ольга Сергіївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри дошкільної та початкової освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія педагогіки, порівняльна педагогіка, народна педагогіка.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

RADUL Olha Serhiivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Preschool and Primary School Education Department Professor in the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University.

Circle of scientific interests: history of pedagogics, comparative pedagogics. Ethnopedagogics.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2025 р.